

EUROPEES BURGERPANEL

Over energie-efficiëntie

Manuscript voltooid in oktober 2024

Dit document mag niet als officieel standpunt van de Europese Commissie worden beschouwd.

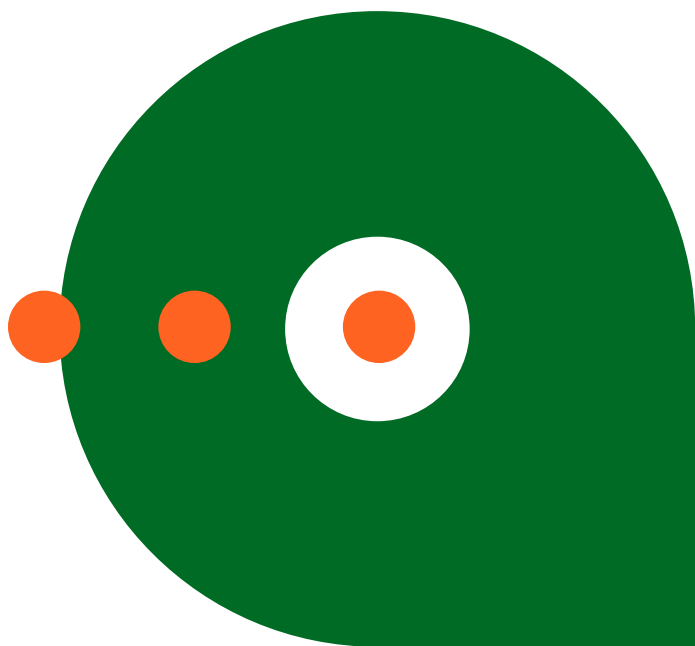
Luxemburg: Bureau voor publicaties van de Europese Unie, 2024.

© Europese Unie, 2024.

Het beleid van de Commissie inzake hergebruik wordt uitgevoerd bij Besluit 2011/833/EU van de Commissie van 12 december 2011 betreffende het hergebruik van documenten van de Commissie (PB L 330 van 14.12.2011, blz. 39, ELI: <http://data.europa.eu/eli/dec/2011/833/oj>). Tenzij anders vermeld, is hergebruik van dit document toegestaan krachtens de Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)-licentie (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.nl>). Dit betekent dat hergebruik is toegestaan, mits de bron correct wordt aangegeven en eventuele wijzigingen worden vermeld.

Print	ISBN 978-92-68-21104-5	doi:10.2775/1441539	NA-01-24-005-NL-C
PDF	ISBN 978-92-68-21103-8	doi:10.2775/9472593	NA-01-24-005-NL-N

EUROPEES BURGERPANEL

Over energie-efficiëntie

Inhoud

Samenvatting	5
1. Inleiding	10
2. Methodologisch kader	12
2.1. Willekeurige selectie en demografische samenstelling van het panel	12
2.2. De sessies van het panel	15
2.3. Participatieve methoden	15
2.4. Collectieve resultaten	16
2.5. Governance en kennis	17
2.6. Waarnemers	20
3. Verbreding van de betrokkenheid	22
3.1. Platform voor burgerparticipatie	22
3.2. Communicatie	22
4. Aanbevelingen van de burgers	26
4.1. 13 aanbevelingen voor een energie-efficiënt Europa	26
Aanbeveling 1: consumenten in staat stellen om energie-efficiënt te worden	26
Aanbeveling 2: een eerlijk recht op energierelateerde renovatie van woningen financieren	26
Aanbeveling 3: de energie-onafhankelijkheid en -efficiëntie vergroten en wereldwijd het goede voorbeeld geven	27
Aanbeveling 4: de energie-efficiëntiestreefcijfers halen door iedereen beter in staat te stellen er zelf iets aan te doen	27
Aanbeveling 5: de uitvoering van EU-richtlijnen beheren en erop toezien	28
Aanbeveling 6: de situatie van geschoolde arbeidskrachten in de EU in de energie-efficiëntiesector verbeteren	28
Aanbeveling 7: de toekomst veiligstellen door educatie over groene kwesties	29
Aanbeveling 8: het netsysteem, van producent tot eindgebruiker, ontwikkelen en optimaliseren ten gunste van hernieuwbare energiebronnen	29
Aanbeveling 9: EU-burgers helpen om energiegemeenschappen te ontwikkelen die gericht zijn op energie-efficiëntie door informatie en financiële steun te verstrekken	30
Aanbeveling 10: energie-efficiënte gemeenschappen voor verantwoord verbruik en meer lokale energieproductie	31
Aanbeveling 11: de toepassing van energie-efficiëntie in gebouwen uitbreiden	31

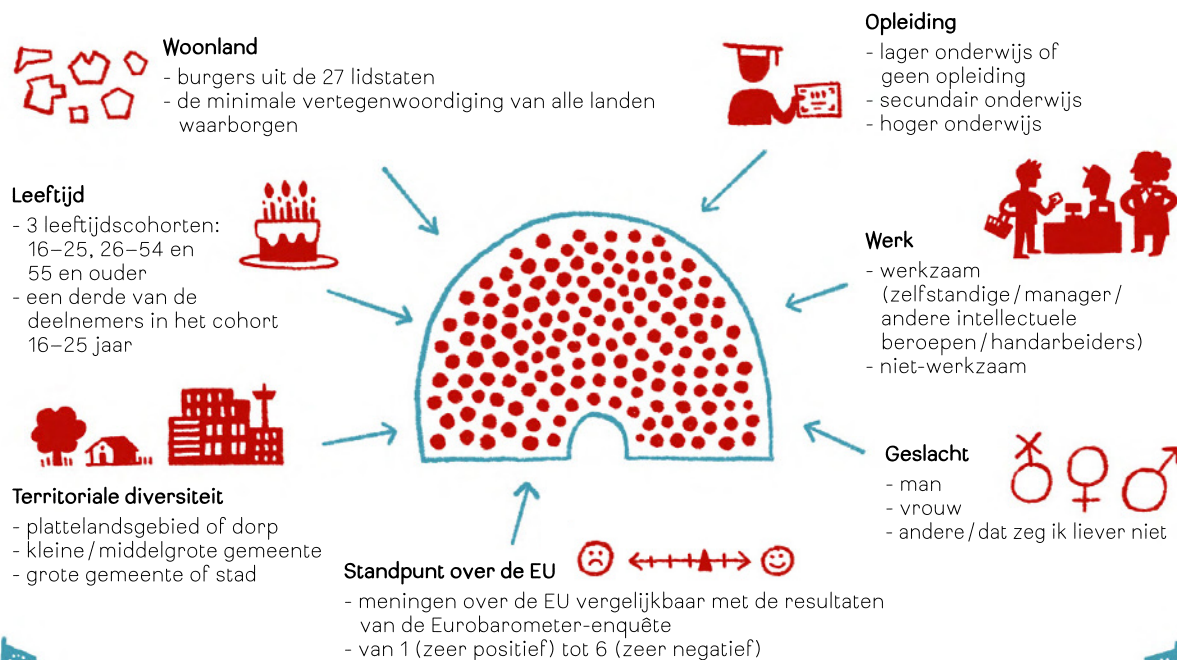
Aanbeveling 12: het openbaar vervoer aantrekkelijker maken voor passagiers.....	32
Aanbeveling 13: zorgen voor het meest energie-efficiënte vervoer door heel Europa: goederen van de weg halen, mensen uit vliegtuigen halen en het beginsel “eerst de trein” invoeren.....	32

Samenvatting

EUROPEES BURGERPANEL: HOE WERKT HET?

— SELECTIECRITERIA VOOR EEN GROEP DIE DE DIVERSITEIT VAN DE EU WEERSPIEGELT —

BURGERPANEL: DE SESSIES

PLENAIRE VERGADERING

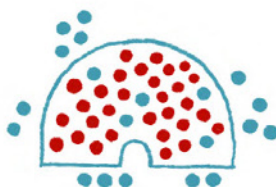
FACILITATOREN EN MODERATOREN

- begeleiding van de burgers voor de 3 sessies van de discussies
- gemodereerde discussies in kleine groepen en plenaire vergaderingen

WAARNEMERS

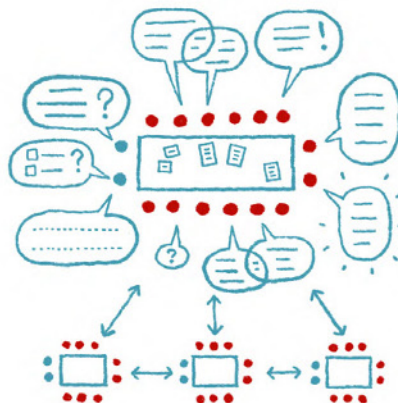
- een aantal onderzoekers, journalisten en vertegenwoordigers van het maatschappelijk middenveld hebben de werkzaamheden van de panels gevolgd

HET BESTUUR

- bestaat uit de Europese Commissie, een overlegteam (deskundigen die de opzet en de methode hebben ontworpen en hebben gemodereerd) en teams die verantwoordelijk zijn voor de praktische organisatie
- heeft het burgerpanel voorbereid, georganiseerd, er toezicht op gehouden en beheerd

WERKGROEPEN

TOLKEN

- voor de 24 officiële EU-talen

KENNISCOMITÉ

- ongeveer acht externe deskundigen en één deskundige van de Commissie
- kennis en deskundigheid gedeeld
- geholpen om een informatiepakket op te stellen en de feiten te controleren
- geholpen om de beraadslagingen te structureren en sprekers te identificeren

SESSIE 1

SESSIE 2

SESSIE 3

AANBEVELINGEN

OVERHANDIGEN

- De burgers overhandigen hun aanbevelingen aan de Europese Commissie

FOLLOW-UP EN FEEDBACK

- Europese Commissie verwerkt de aanbevelingen in de beleidsvorming

DE AANBEVELINGEN

1 Consumenten in staat stellen energie-efficiënt te worden

2 Een eerlijk recht op energiegerelateerde renovatie van woningen financieren

3 De energie-onafhankelijkheid en -efficiëntie vergroten en wereldwijd het goede voorbeeld geven

4 De energie-efficiëntiestreefcijfers halen door iedereen beter in staat te stellen er zelf iets aan te doen

5 De uitvoering van EU-richtlijnen beheren en monitoren

6 De situatie van geschoolde arbeidskrachten in de EU in de energie-efficiëntiesector verbeteren

7 De toekomst veiligstellen door onderwijs over groene kwesties

8 Het netsysteem van producent tot eindgebruiker ontwikkelen en optimaliseren ten gunste van hernieuwbare energiebronnen

9 EU-burgers helpen om energiegemeenschappen te ontwikkelen die gericht zijn op energie-efficiëntie door informatie en financiële steun te verstrekken

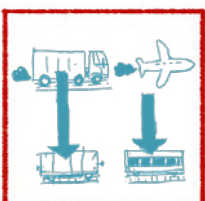
10 Energiezuinige gemeenschappen voor verantwoord verbruik en meer lokale energieproductie ontwikkelen

11 De toepassing van energie-efficiëntie in gebouwen uitbreiden

12 Het openbaar vervoer aantrekkelijker maken voor passagiers

13 Zorgen voor het meest energie-efficiënte vervoer door heel Europa: Goederen van de weg halen, mensen uit vliegtuigen halen en het beginsel "eerst de trein" invoeren

INLEIDING

1. Inleiding

Het Europees burgerpanel over energie-efficiëntie is in de eerste helft van 2024 bijeengeroepen tegen de achtergrond van de voorbereidende werkzaamheden voor een later in 2024 door de Europese Commissie goed te keuren beleidsinitiatief in verband met het beginsel “energie-efficiëntie eerst” ⁽¹⁾. Het panel is opgezet met het belangrijke oogmerk om de Commissie te informeren over de gezichtspunten van burgers en te vernemen welke aanbevelingen zij op dit gebied zouden willen doen.

Het begrip “energie-efficiëntie” heeft betrekking op het gebruik van minder energie voor het uitvoeren van dezelfde taak, waardoor geen energie meer wordt verspild en de energiekosten lager worden. Het streven naar een grotere energie-efficiëntie is inmiddels een essentieel onderdeel van duurzame ontwikkeling en een belangrijke strategie voor de bestrijding van klimaatverandering, het vergroten van de energiezekerheid en het bevorderen van economische groei. Er zijn echter nog steeds aanzienlijke uitdagingen te overwinnen om energie-efficiëntie overal in de Europese Unie toegankelijk, inclusief en doeltreffend te maken voor alle sectoren en gemeenschappen.

De EU heeft deze uitdagingen onderkend en zet zich actief in om energie-efficiëntie te bevorderen en de lidstaten te ondersteunen bij de uitvoering. Zo zijn in de strategie van de Commissie voor de Europese Green Deal voor 2025 ambitieuze doelstellingen vastgesteld om van energie-efficiëntie een realiteit voor iedereen te maken en om te komen tot een grootschalige toepassing van energiebesparende technologieën. Om deze doelen te bereiken, moeten echter complexe beleidsvraagstukken op het gebied van financiering, technologische innovatie, regelgeving en bewustmaking van het publiek worden opgelost. De EU speelt een cruciale rol bij het faciliteren van de samenwerking en coördinatie tussen de lidstaten en andere belanghebbenden om deze uitdagingen aan te pakken en doeltreffende oplossingen te ontwikkelen.

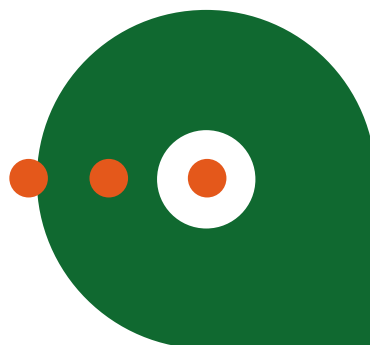
In deze context heeft de Commissie de burgers die hebben deelgenomen aan het panel voor energie-efficiëntie verzocht de volgende vraag te beantwoorden: “Hoe kan de Europese Unie prioriteit geven aan energie-efficiëntie en de voordelen ervan ten volle ten goede laten komen aan burgers, overheden en bedrijven?”.

Aan de hand van voorlichtingsmateriaal, input van deskundigen en discussies in plenaire bijeenkomsten en werkgroepen hebben de burgers die aan dit panel deelnamen mogelijke beleidsmaatregelen geselecteerd en relevante spelers geïdentificeerd die op verschillende niveaus bij de beleidsvorming en -uitvoering moeten worden betrokken om de EU energie-efficiënter te maken. Uiteindelijk heeft het Europees burgerpanel voor energie-efficiëntie 13 aanbevelingen geformuleerd en aangenomen, die in hun geheel worden gepresenteerd in de bijlage bij dit verslag.

Na de sessies van het panel werd de deelnemende burgers gevraagd een feedbackenquête in te vullen ten behoeve van de evaluatie van het proces. In dit verslag wordt een aantal resultaten van deze enquête uiteengezet.

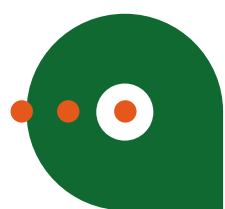
De vervolgstappen op deze 13 aanbevelingen zullen nader worden beschreven in een zogeheten “Citizens’ Report”, een officieel document dat door het college van commissarissen samen met toekomstige beleidsinitiatieven zal worden goedgekeurd. Ook zal een feedbackevenement worden georganiseerd om deze vervolgstappen toe te lichten aan de deelnemers aan het panel. Ondertussen is dit verslag bedoeld om de belangrijkste aspecten van dit Europees burgerpanel samen te vatten en te rapporteren over het methodologisch kader van het panel, de manier waarop de debatten werden gefaciliteerd, de resultaten van de drie sessies en de beoordeling van het proces door de burgers.

⁽¹⁾ https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-efficiency/energy-efficiency-targets-directive-and-rules/energy-efficiency-first-principle_en

METHODOLOGISCH KADER

2. Methodologisch kader

2.1. Willekeurige selectie en demografische samenstelling van het panel

Om te zorgen voor een eerlijke, consistente en betrouwbare aanpak die de representativiteit van de diversiteit van de Europese samenleving zo goed mogelijk weerspiegelt, werden willekeurige-selectiemethoden gebruikt voor de werving van de deelnemers aan het Europees burgerpanel.

De werving van deelnemers werd uitgevoerd door Harris Interactive. Harris voerde de werving uit door middel van digitaal bellen op willekeurige basis. 228 personen stemden ermee in om deel te nemen aan het panel, van wie er 150 willekeurig werden gekozen op basis van verschillende criteria (zoals hieronder beschreven), terwijl 50 van hen de eerste reservelijst van burgers vormden voor het geval er deelnemers zouden uitvallen.

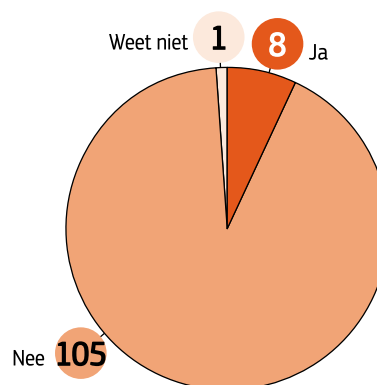
Tabel 1: Demografische samenstelling van het panel — nationale herkomst

Lidstaat	Beoogd aantal deelnemers	Werkelijk aantal deelnemers		
		Sessie 1	Sessie 2	Sessie 3
Oostenrijk	4	3	3	3
België	5	6	6	6
Bulgarije	4	3	3	2
Kroatië	2	3	3	3
Cyprus	2	2	2	2
Tsjechië	5	5	4	4
Denemarken	3	3	3	3
Estland	2	2	2	1
Finland	3	4	4	4
Frankrijk	15	15	15	13
Duitsland	19	18	18	16
Griekenland	5	5	5	5
Hongarije	5	5	5	5
Ierland	3	4	4	4
Italië	15	15	15	15
Letland	2	2	2	2
Litouwen	2	2	2	2
Luxemburg	2	2	2	2
Malta	2	2	2	2
Nederland	6	6	6	6
Polen	10	8	8	8
Portugal	5	5	5	5
Roemenië	7	8	8	8
Slowakije	3	3	3	3
Slovenië	2	1	1	5
Spanje	12	12	12	12
Zweden	5	5	5	1
Totaal	150	149	148	142

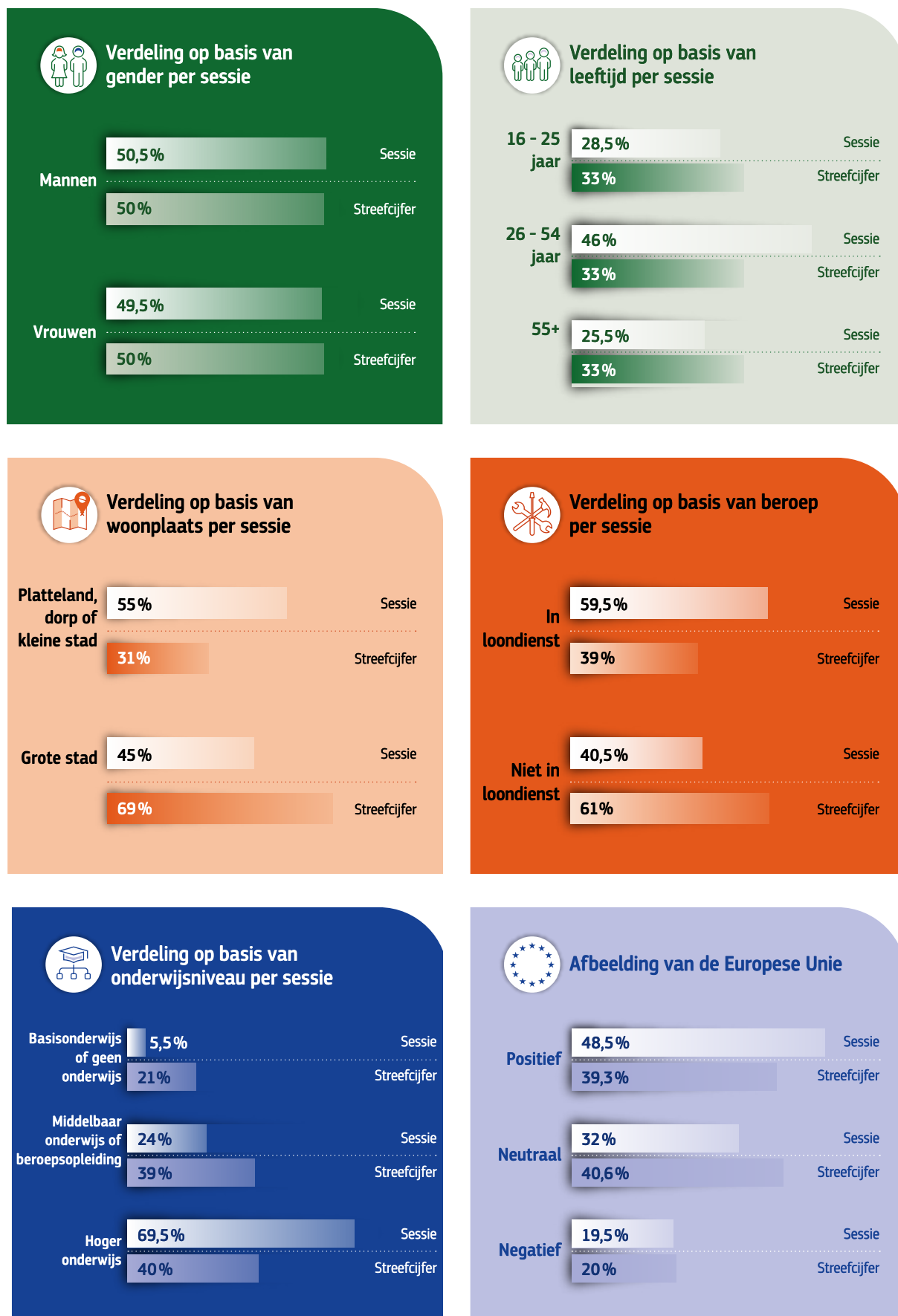
In bovenstaande tabel wordt een overzicht gegeven van het gewenste aantal burgers in de EU-lidstaten (landenquota) en het aantal daadwerkelijke deelnemers per sessie. Gestreefd werd naar een vertegenwoordiging van de lidstaten in verhouding tot hun bevolkingsomvang, in balans gehouden door een minimum van twee burgers per lidstaat. Met andere woorden: voor lidstaten met een grote bevolkingsomvang, zoals Duitsland, werden hoge streefcijfers vastgesteld (19 burgers), terwijl uit Malta en Luxemburg elk twee burgers werden uitgenodigd, op basis van het beginsel van degressieve evenredigheid. Over het geheel genomen was de opkomst goed en kwam deze grotendeels overeen met de streefcijfers. Voor 23 van de 27 lidstaten werden de streefcijfers gehaald, terwijl de andere lidstaten daar zeer dicht bij in de buurt kwamen. In totaal namen 149 van de 150 geworven burgers deel aan ten minste één van de drie sessies.

Om ervoor te zorgen dat het panel een zo goed mogelijke afspiegeling van de diversiteit van de EU-bevolking vormde, en om de vertegenwoordiging van traditioneel ondervertegenwoordigde groepen mogelijk te maken, werden streefquota voor deelnemers vastgesteld op basis van de volgende sociaal-demografische kenmerken (de daadwerkelijke deelnamepercentages hebben betrekking op de 149 burgers die aan ten minste één van de sessies hebben deelgenomen).

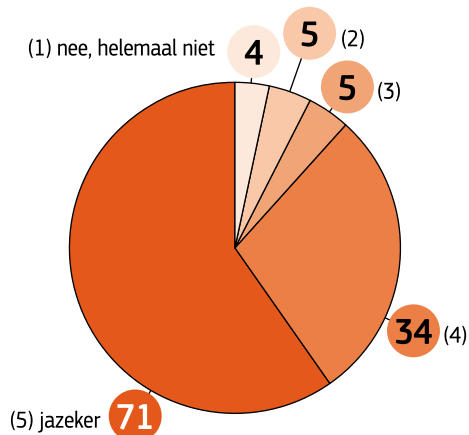
Figuur 1: resultaten van de feedbackenquête voor de vraag: “Hebt u ooit eerder deelgenomen aan een burgerparticipatieproces?” (n=114)

Figuur 2: streefpercentages en daadwerkelijke deelnamepercentages per sessie op basis van vijf sociaal-demografische criteria

Figuur 3: resultaten van de feedbackenquête voor de vraag “Vindt u dat het burgerpanel een goede afspiegeling van de diversiteit van de EU-bevolking vormde?” (n=119)

2.2. De sessies van het panel

Het Europees burgerpanel over energie-efficiëntie heeft drie sessies gehouden, met steeds een andere doelstelling die voortbouwde op het werk van de voorgaande sessie en als einddoel had om een bij consensus vastgestelde reeks aanbevelingen voor te leggen aan de Europese Commissie.

Tijdens de eerste sessie (23-25 februari 2024 op locatie in Brussel) kregen de deelnemers een introductie in het te bespreken onderwerp en konden zij elkaar leren kennen en een gemeenschaps- en vertrouwensband opbouwen. Zij ontvingen een eerste input van deskundigen, die de complexiteit, de actoren en de dynamiek van het energiesysteem schetsten. Nadat in werkgroepen de belangrijkste obstakels waren gerangschikt naar prioriteit, ontving elke groep feedback van deskundigen over deze eerste output.

De tweede sessie (15-17 maart 2024, online) bracht de deelnemers bijeen in het virtuele conferentiecentrum Hyperfair. In deze tweede sessie lag de focus op drie belangrijke sectoren (vervoer, gebouwen en infrastructuur) die de burgers hadden geïdentificeerd voor verbetering van de energie-efficiëntie, werden transversale thema's verder ontwikkeld en werd het onderwerp verder uitgediept. Het voornaamste doel van deze sessie was om de uitwisseling van ideeën en gezichtspunten tussen de deelnemers te stimuleren, gebieden van consensus en verschillen van opvatting te identificeren en veelbelovende aanbevelingen voor het vergroten van de energie-efficiëntie in kaart te brengen.

De derde en laatste sessie (12-14 april op locatie in Brussel) was gewijd aan het verfijnen van de aanbevelingen op basis van de tijdens de eerste twee

sessies opgedane ideeën en inzichten, ondersteund door verdere input van externe deskundigen. Uiteindelijk ontwikkelden de deelnemende burgers 13 aanbevelingen voor een energie-efficiënter Europa, die werden overhandigd aan de Europese Commissie. De volledige aanbevelingen worden gepresenteerd in de bijlage bij dit verslag.

2.3. Participatieve methoden

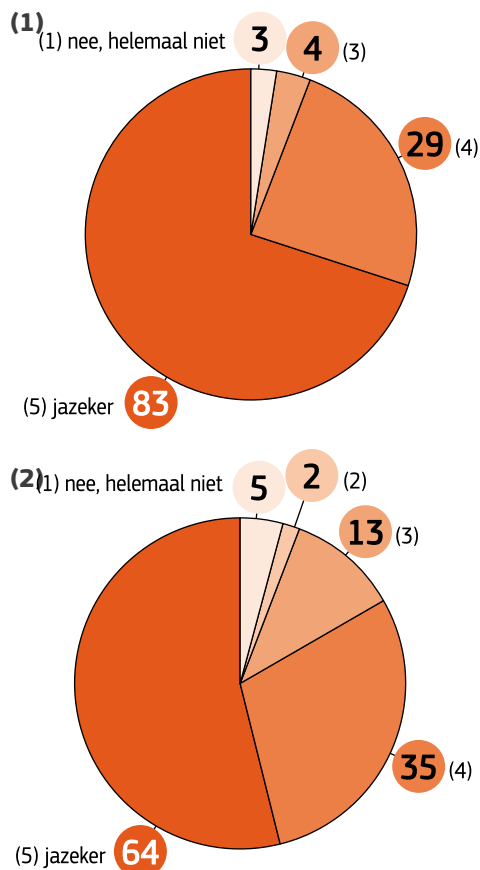
2.3.1 Van plenaire settings naar werkgroepen

De sessies waren opgezet om de interactie tussen de deelnemers te bevorderen en ervoor te zorgen dat alle deelnemers hun stem konden laten horen. Voortbordurend op een beproefde methodologie die in de loop van eerdere Europese burgerpanels is ontwikkeld, heeft de Europese Commissie, ondersteund door een team van deskundigen op het gebied van deliberatieve democratie (hierna “het overlegteam” genoemd), opnieuw de bevestiging gekregen dat het belangrijk is om verschillende vormen van overleg aan te bieden.

In plenaire settings konden burgers luisteren naar de input van deskundigen en de resultaten van hun werkgroepdiscussies presenteren aan alle deelnemers, in 24 talen. Tijdens subplenaire bijeenkomsten kregen de deelnemers de gelegenheid om hun inzichten te delen met een kleinere groep van 50 tot 75 deelnemers en om specifieke feedback van verschillende deskundigen te ontvangen. De werkgroepen, die doorgaans twaalf deelnemers telden, werden op zodanige wijze samengesteld dat er voldoende geografische diversiteit was, met een mix van grotere en kleinere landen en maximaal vijf verschillende talen. Die kleinere groepen werkten interacties in de hand en hielpen deelnemers om elkaar beter te leren kennen en vertrouwen op te bouwen. Volgens een kernbeginsel van de Europese burgerpanels konden alle deelnemers in hun moedertaal spreken, wat werd gefaciliteerd door tolken.

Figuur 4: resultaten van de feedbackenquête voor de vragen: “In de werkgroepdiscussies voelde ik mij zeer gerespecteerd” (1) (n=119) en “Vindt u in algemene zin dat uw stem ertoe deed in uw werkgroep?” (2) (n=119)

2.3.2 Moderatie en facilitatie

Twee hoofdmoderatoren leidden de burgers door alle drie de sessies en stuurden de discussies in de plenaire vergadering aan. Zij verstrekten informatie over het algemene doel van het panel en over de methodologie van de afzonderlijke sessies, evenals over de organisatorische aspecten van de sessies. Ook organiseerden zij debatten tussen sprekers, zorgden zij ervoor dat kennis tijdens de discussies eerlijk en onpartijdig werd verstrekt en organiseerden zij vraag-en-antwoordsessies tussen deskundigen en burgers. Daarnaast brachten zij alle resultaten samen in de plenaire slotbijeenkomst van elke sessie. De hoofdmoderatoren waren:

- Julia Hoffmann (ifok)
- Antoine Vergne (Missions Publiques)

De burgers werkten in twaalf werkgroepen, die elk werden gefaciliteerd en bijgestaan door twee leden van het overlegteam: één ervaren facilitator en één assistent-facilitator. De rol van de facilitatoren was om de discussies in de werkgroepen te leiden, in hun moedertaal of in het Engels, en om een soepele werkstroom mogelijk te maken, door:

- een vriendelijke en respectvolle omgeving te creëren waarin alle deelnemers in gelijke mate een bijdrage konden leveren;
- ervoor te zorgen dat alle burgers op de hoogte waren van het algemene proces en hen te begeleiden bij het groepswork;
- ervoor te zorgen dat de doelstellingen van de werkgroepsessies werden verwezenlijkt door meningsverschillen en conflicten tussen burgers te benoemen en debat en het bereiken van consensus tussen hen te bevorderen;
- de tijd bij te houden, te notuleren en de resultaten van het overleg te consolideren in meertalige en onderling samenhangende werkdocumenten;
- verzoeken van burgers in de werkgroepen door te spelen naar het ondersteunende team of deskundigen, bijvoorbeeld door nog niet beantwoorde vragen of opmerkingen te verzamelen;
- deel te nemen aan debriefings met het overlegteam.

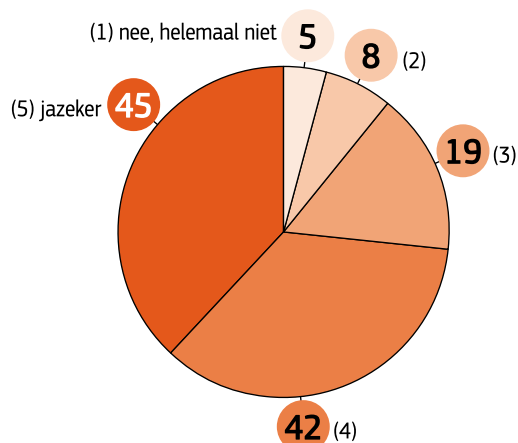
Alle facilitatoren en assistenten volgden de gemeenschappelijke instructies uit een facilitatiehandleiding en een uitroldocument (één per sessie). Voorafgaand aan elke sessie woonden zij twee specifieke briefing- en trainingsbijeenkomsten bij.

2.4. Collectieve resultaten

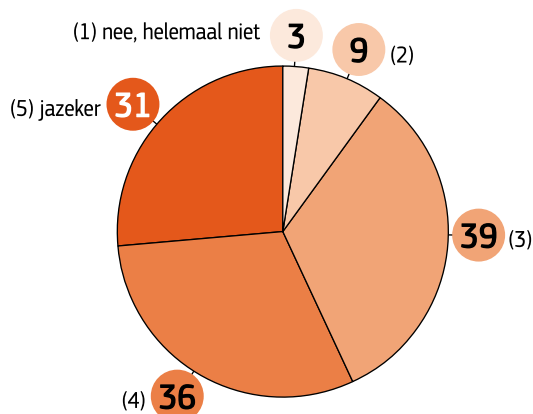
In de loop van de drie sessies ontwikkelden de burgers 13 aanbevelingen voor een energie-efficiënt Europa. De volledige aanbevelingen worden gepresenteerd in de bijlage bij dit verslag. Voor de leesbaarheid zijn de aanbevelingen onderverdeeld in zeven thematische blokken:

- Informatie en gedragsverandering
- Eerlijke en gelijke kansen
- De rol van de EU in de wereld en de lidstaten
- Werkgelegenheid en onderwijs
- Infrastructuur
- Gebouwen
- Vervoer

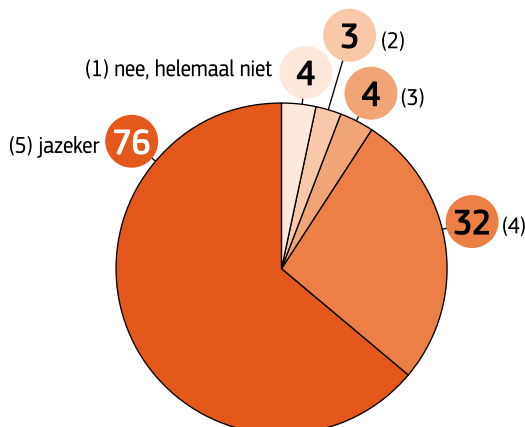
Figuur 6: resultaten van de feedbackenquête voor de vraag: “Vindt u dat de gezichtspunten van alle panelleden tot uiting zijn gekomen in de definitieve aanbevelingen van het burgerpanel?” (n=119)

Figuur 7: resultaten van de feedbackenquête voor de vraag: “Denkt u dat de aanbevelingen van het burgerpanel effect zullen hebben?” (n=118)

Figuur 5: resultaten van de feedbackenquête voor de vraag: “Bent u over het geheel genomen tevreden over uw deelname aan het burgerpanel?” (n=119)

2.5. Governance en kennis

2.5.1 Stuurcomité

Het Europees burgerpanel werd ontworpen, georganiseerd en gecoördineerd door het stuurcomité. Het stuurcomité kwam eenmaal per week bijeen om besluiten te nemen over conceptuele en organisatorische kwesties, waaronder methodologische, communicatieve, logistieke en budgettaire aspecten, en om er tegelijkertijd voor te zorgen dat het beraadslagingsproces van invloed zou zijn op de beleidsvorming. Het comité bestond uit vertegenwoordigers van de Europese Commissie en een consortium van contractanten.

Het consortium van contractanten werkte samen aan het ontwerp en de uitvoering van deze nieuwe generatie Europese burgerpanels. Meer bepaald bracht het consortium deskundigen bijeen om te helpen bij ontwerpen en faciliteren van het beraadslagingsproces, waarna op basis van hun knowhow de opdracht van het panel, het algehele participatieproces en de methodologie voor elke sessie werden geconceptualiseerd en het raadgevend kenniscomité werd opgericht.

2.5.2 Kenniscomité

De betrokkenheid van een kenniscomité, bestaande uit deskundigen op het gebied van energie-efficiëntie, versterkte de integriteit van het beraadslagingsproces door de kwaliteit, de objectiviteit, de diversiteit en de begrijpelijkheid van de aan de burgers verstrekte informatie te waarborgen. Ook hielp het comité bij het beoordelen van de resultaten en het structureren van de overgang van de ene naar de volgende sessie op een wijze die ervoor zorgde dat de beraadslagingen betekenisvol waren en waren gebaseerd op de inbreng van de burgers.

De verantwoordelijkheden van het kenniscomité waren o.a. een informatiepakkett voor de deelnemers opstellen, samenwerken met het stuurcomité aan feitelijke beleidsinput, zwakke signalen en blinde vlekken in discussies identificeren, feiten checken, vragen van burgers beantwoorden en hun expertise op het gebied van energie-efficiëntie delen in plenaire en subplenaire settings. Het kenniscomité deed ook aanbevelingen voor externe sprekers om de kennis van de deelnemende burgers aan te vullen tijdens de sessies.

Het kenniscomité bestond uit acht leden die door het stuurcomité waren geselecteerd aan de hand van de volgende criteria: deskundigheid op een grote verscheidenheid aan kennisgebieden; brede erkenning van hun knowhow en ervaring op het gebied, zowel bij belanghebbenden als onder collega's; het vermogen om verschillende standpunten over het onderwerp te begrijpen, te erkennen en te communiceren; en diversiteit op het gebied van gender, nationaliteit en banden met organisaties. Daarnaast leverde een vertegenwoordiger van de Europese Commissie een bijdrage in de vorm van inzichten in het EU-beleid.

De leden van het kenniscomité waren:

- **Arianna Vitali Roscini** — secretaris-generaal van The Coalition for Energy Savings
- **Camille Defard** — hoofd van het Centre Energie de l'Institut Jacques Delors
- **Claire Roumet** — EU-beleid en strategische partnerschappen, Energy Cities
- **Goda Perlaviciute** — universitair hoofddocent Publieke Acceptatie van duurzame transitie, universiteit van Groningen, en Wytse Gorter, junior-onderzoeker Klimaatpsychologie, universiteit van Groningen
- **Jan Rosenow** — directeur Europese programma's, Regulatory Assistance Project (RAP)
- **Reinhard Six** — onafhankelijk adviseur op het gebied van energie-efficiëntiefinanciering
- **Yves Marignac** — energiedeskundige en senior adviseur, Association négaWatt
- **Claudia Canevari** — hoofd van de eenheid Energie-efficiëntie: beleid en financiering, directoraat-generaal Energie, Europese Commissie

2.5.3 Kennis- en informatiecentrum

Om vragen te beantwoorden en te reageren op verzoeken om verduidelijking die de burgers tijdens hun beraadslagingen indienden, werd een kennis- en informatiecentrum opgericht. Het kennis- en informatiecentrum bestond uit deskundigen van de Europese Commissie, die vragen over hun respectieve beleidsterreinen kregen, en leden van het kenniscomité. Tijdens de drie sessies van het Europees burgerpanel heeft het kennis- en informatiecentrum schriftelijke antwoorden gegeven op meer dan veertig vragen van burgers en een briefingdocument voor de derde sessie opgesteld. Ook verzorgde het kennis- en informatiecentrum korte interventies in de twaalf werkgroepen om onduidelijkheden in het proces van het opstellen van aanbevelingen weg te nemen.

2.5.4 Sprekers

Naast de leden van het kenniscomité werden diverse belanghebbenden en deskundigen uitgenodigd om verschillende aspecten en standpunten rond energievraagstukken uiteen te zetten en vragen van burgers te beantwoorden. Het kenniscomité zag erop toe dat de kennis die de burgers werd aangeboden, evenwichtig was, relevant was voor de behoeften en verzoeken van de burgers en voldoende representatief was voor de voornaamste standpunten van beleidsmakers en belanghebbenden in de EU. De namen van alle sprekers worden hieronder vermeld.

Tabel 2: lijst van sprekers tijdens de drie sessies

	Naam en organisatie	S1	S2	S3
Europese Commissie	Maroš Šefčovič , uitvoerend vicevoorzitter van de Europese Commissie voor de Europese Green Deal, vicevoorzitter van de Europese Commissie voor Interinstitutionele Betrekkingen			x
	Colin Scicluna , kabinetschef, kabinet van vicevoorzitter Dubravka Šuica	x		x
	Ditte Juul-Jørgensen , directeur-generaal, directoraat-generaal Energie	x		
	Dana Spinant , directeur-generaal, directoraat-generaal Communicatie	x		x
	Julia Mechthild Wörzdörfer , adjunct-directeur-generaal, Coördinatie van de rechtvaardige en groene transitie, directoraat-generaal Energie		x	
	Richard Kuehn , directeur Vertegenwoordiging en Communicatie in de lidstaten, directoraat-generaal Communicatie	x		x
	Paula Pinho , directeur Rechtvaardige Transitie, Consumenten, Energie-efficiëntie en Innovatie, directoraat-generaal Energie	x		x
	Pierre Schellekens , directeur Energiebeleid: strategie en coördinatie, directoraat-generaal Energie			x
	Claudia Canevari , hoofd van de eenheid Energie-efficiëntie: beleid en financiering, directoraat-generaal Energie	x	x	
	Joachim Ott , hoofd van de eenheid Burgerdialoog, directoraat-generaal Communicatie	x	x	
	Robert Nuij , adjunct-hoofd van de eenheid Energie-efficiëntie: beleid en financiering, directoraat-generaal Energie			x
	Gaëtane Ricard-Nihoul , adjunct-hoofd van de eenheid Burgerdialoog, directoraat-generaal Communicatie	x		
	Achilles Hännöset , beleidsambtenaar, directoraat-generaal Energie			x
	Rados Horacek , beleidsambtenaar, directoraat-generaal Energie			x
	Veronika Jirickova , beleidsambtenaar, directoraat-generaal Energie			x
	Madis Laaniste , beleidsambtenaar, directoraat-generaal Energie			x
	Edyta Nowak , beleidsambtenaar, directoraat-generaal Energie			x
	Margot Pinault , beleidsambtenaar, directoraat-generaal Energie			x
	Thibault Roy , beleidsambtenaar, directoraat-generaal Energie			x
	Eduardo Soares , beleidsambtenaar, directoraat-generaal Energie			x
Externe sprekers	Camille Defard , hoofd van het Centre Energie de l'Institut Jacques Delors	x	x	x
	Dorin Hell , voormalig deelnemer aan de Conferentie over de toekomst van Europa	x		
	Victor Laymand , make.org		x	
	Yves Marignac , energiedeskundige en senior adviseur, Association négaWatt	x	x	
	Hendrik Nahr , make.org			x
	Jan Rosenow , directeur Europese programma's, Regulatory Assistance Project (RAP)	x		x
	Claire Roumet , EU-beleid en strategische partnerschappen, Energy Cities	x		x
	Reinhard Six , onafhankelijk adviseur, deskundige energie-efficiëntiefinanciering	x	x	x
	Linda Steg , professor Klimaatpsychologie, universiteit van Groningen		x	
	Arianna Vitali Roscini , secretaris-generaal, The Coalition for Energy Savings	x	x	x

2.6. Waarnemers

Een beperkt aantal waarnemers mocht de werkzaamheden van dit Europese burgerpanel volgen. Het doel hiervan was om te zorgen voor transparantie en zichtbaarheid van deze innovatieve vorm van democratische besluitvorming en tegelijkertijd een veilige ruimte voor de deelnemende burgers te behouden, wat van cruciaal belang is voor een vertrouwenwekkende debatomgeving. De waarnemers mochten de discussies in de plenaire bijeenkomsten en werkgroepen bijwonen en volgen. Er mochten per werkgroep maximaal drie waarnemers aanwezig zijn.

Enkele interne waarnemers waren afkomstig uit de organiserende partners en instellingen (zoals intern personeel van de Europese Commissie of andere EU-instellingen en -organen). De externe waarnemers waren onderzoekers (van universiteiten of denktanks), actoren uit het maatschappelijk middenveld en andere belanghebbenden. Met toestemming van de betrokken burgers konden de externe waarnemers — alleen voor onderzoeksdoeleinden — met hen in gesprek gaan, mits dit de werkzaamheden van de panels niet zou belemmeren.

VERBREDING VAN DE BETROKKENHEID

3. Verbreding van de betrokkenheid

3.1. Platform voor burgerparticipatie

Het Platform voor burgerparticipatie is een online-instrument dat het algemene publiek in staat stelt zich uit te spreken over het onderwerp dat door de leden van het Europees burgerpanel wordt besproken. Dit instrument is in het leven geroepen om de participatie van burgers aan het burgerpanel te maximaliseren en input voor zowel de werkzaamheden van het panel als toekomstig beleid te verkrijgen. Op het platform, dat draait op de opensourcesoftware Decidim, kunnen burgers in alle 24 EU-talen hun bijdragen indienen en ideeën en oplossingen aandragen. Daarnaast bevordert het platform interactieve discussies via een commentaarfunctie waarmee gebruikers kunnen reageren op elkaars voorstellen, feedback kunnen geven en samen ideeën kunnen uitwerken.

De Europese Commissie heeft op 9 februari 2024 het startsein gegeven voor het onlinedebat over het onderwerp energie-efficiëntie ⁽²⁾. Tijdens de sessies werd het Europees burgerpanel geïnformeerd over de belangrijkste bijdragen die op het platform waren aangedragen. Indieners van bijdragen deelden hun ideeën over verschillende aspecten, zoals bewustmaking, energieaanpassingen, mobiliteit, hernieuwbare energiebronnen of energiebesparingsinitiatieven in de hele EU ⁽³⁾. De deelname van een breder publiek van EU-burgers via het platform inspireerde of versterkte het werk van het panel en droeg ertoe bij dat ook andere opvattingen werden meegenomen in de discussies. Alle via het platform ingediende bijdragen werden in aanmerking genomen in de beraadslagingen van het panel en bij het ontwerpen van toekomstige beleidsmaatregelen.

3.2. Communicatie

De communicatiestrategie voor het Europees burgerpanel over energie-efficiëntie was ontworpen om het bewustzijn en de betrokkenheid van burgers te maximaliseren door middel van een veelzijdige aanpak, waarin mediacampagnes, het bereiken van influencers en journalisten, het organiseren van evenementen en het maken van een documentaire werden gecombineerd.

De campagnes op sociale media waren gericht op het genereren van verkeer naar het nieuwe Platform voor burgerparticipatie en op het vergroten van het maatschappelijk bewustzijn over de lopende panelsessies. Influencers en journalisten werden uitgenodigd om content te maken en te delen, waardoor het bereik van de campagne werd vergroot en het publiek sterker bij het werk van het panel werd betrokken.

Een centrale component was de documentaire, waarin een persoonlijk en boeiend verhaal werd verteld over de activiteiten van het Europees burgerpanel.

⁽²⁾ Naar het [Platform voor burgerparticipatie](#)

⁽³⁾ [Eindverslag lezen](#)

AANBEVELINGEN VAN DE BURGERS

4. Aanbevelingen van de burgers

4.1. 13 aanbevelingen voor een energie-efficiënt Europa

Informatie en gedragsverandering — aanbeveling 1

Aanbeveling 1: consumenten in staat stellen om energie-efficiënt te worden

We raden aan ervoor te zorgen dat de informatie aan consumenten toegankelijker, transparanter en bruikbaar wordt om een verhoogde energie-efficiëntie onder huishoudens en organisaties mogelijk te maken. We raden daartoe aan in het volgende te voorzien:

een onlineportaal met een zelfcontrolerende functie om consumenten te helpen hun behoeften in kaart te brengen op het gebied van vervoer, woningverbeteringen en bespaartips. Hiermee zouden zij over een pakket van oplossingen beschikken, waaronder volgende stappen en contactinformatie, een netwerk van fysieke éénloketsystemen op gemeentelijk niveau (gemeentehuizen, bibliotheken) met onafhankelijke deskundigen die aanvullend advies kunnen geven. In dat netwerk mag geen onderscheid worden gemaakt tussen plattelandsgebieden en stedelijke gebieden of tussen sociale groepen. Het éénloketsysteem moet advies geven over wetgevende, financiële en technische aspecten, alsook over lokale dienstverleners. Lokale actoren worden opgeroepen om de dienst voor het voetlicht te brengen en producten te voorzien van toegankelijke energie-efficiëntie-etiketten die voor iedereen te begrijpen zijn, met informatie over de levensduur van de producten en een verwijzing naar het netwerk van éénloketsystemen.

Motivering:

deze aanbeveling is van belang omdat we alleen maar passende beslissingen kunnen nemen als we over de juiste informatie beschikken om deze beslissingen op te baseren. Deze informatie moet voor iedereen begrijpelijk en toegankelijk zijn. Hoewel er wellicht nu al veel informatie beschikbaar is, is deze vaak niet bij iedereen bekend, laat staan door iedereen te begrijpen. Consumenten moeten zich bewust zijn van hun energieverbruik en de beschikking hebben over hun eigen gegevens, bekend zijn met de hun ter beschikking staande opties, de kosten van deze verschillende opties, en de diensten en ondersteuning waarvan zij gebruik kunnen maken om hun energie-efficiëntie te verhogen.

Eerlijke en gelijke kansen — aanbeveling 2

Aanbeveling 2: een eerlijk recht op energiegerelateerde renovatie van woningen financieren

We raden de invoering van een gunstiger belastingstelsel aan voor kleine vastgoedeigenaren, zodat huurders niet worden gezien als een belemmering voor het renoveren van woningen. Dit moet worden bewerkstelligd door middel van een inkomensafhankelijke belastingverlaging op arbeid en materialen. De laagste inkomens moeten de meeste steun krijgen. De subsidies moeten voorafgaand aan de renovatiewerkzaamheden worden verstrekt, of in termijnen gedurende deze werkzaamheden. Overheden moeten investeren in sociale huisvesting waarvoor energie-efficiënte en duurzame materialen worden gebruikt. De opbrengsten van CO₂-heffingen moeten deels worden gereserveerd voor energie-efficiëntie (onder meer voor renovaties). Multinationals die meer vervuiling veroorzaken, moeten dienovereenkomstig worden belast. Banken moeten de toegang vergemakkelijken tot kredieten voor energiebesparende renovaties tegen een op het inkomen afgestemde rentevoet.

Motivering:

Sociale rechtvaardigheid houdt in dat een eerlijke toegang tot energie en huisvesting is gewaarborgd. We hebben vandaag de dag te maken met onaanvaardbare situaties: sommige mensen hebben te kampen met ernstige energiearmoede, en kleine huiseigenaren uit de middenklasse ontvangen geen steun en subsidies om hun eigen of de door hen verhuurde woningen te renoveren. Huurders voelen zich niet bij machte hier invloed op uit te oefenen. Wij vinden het onverteerbaar dat de middelen niet eerlijk worden verdeeld en dat sommige mensen geen toegang hebben tot warmtecomfort.

Een eerlijke toegang maakt energie-efficiëntie voor iedereen beter betaalbaar en zou daarmee bijdragen tot de collectieve bestrijding van de klimaatverandering.

De rol van de EU in de wereld en de lidstaten — aanbevelingen 3 tot en met 5

Aanbeveling 3: de energie-onafhankelijkheid en -efficiëntie vergroten en wereldwijd het goede voorbeeld geven

We raden de Europese Unie aan te investeren in onderzoek naar en ontwikkeling van nieuwe energietechnologieën, waaronder hernieuwbare energie, om een hogere energie-efficiëntie te bereiken. Dit heeft onder meer betrekking op:

1. energieproductie (waterstof, kernfusie enz.);
2. energieopslag (batterijen);
3. energieoverdracht, alsmede
4. een verlaagd energieverbruik.

Daarnaast raden we de EU aan landspecifieke concurrentievoordelen op het gebied van energieproductie te bevorderen en tegelijkertijd beste praktijken en kennis tussen de lidstaten uit te wisselen.

Verder raden we aan prioriteit te geven aan de maatregelen in het kader van het beginsel “energie-efficiëntie eerst” die het meest bijdragen tot de verwezenlijking van energieonafhankelijkheid.

Motivering:

Politiek gezien is de aanbeveling van belang omdat hiermee Europa en haar burgers worden beschermd tegen mogelijke geopolitieke crises. De aanbeveling helpt tevens bij de bescherming van de Europese waarden en democratieën, door de EU in staat te stellen banden met corrupte overheden te verbreken. Tegelijkertijd kan de EU-wetgeving hierdoor mogelijk sneller ten uitvoer worden gelegd, aangezien Europa meer vrijheid zou hebben om haar eigen normen vast te stellen. Kennisuitwisseling tussen de lidstaten zou de onderlinge banden bovendien ten goede komen. Vanuit sociaaleconomisch oogpunt zou deze aanpak het concurrentievermogen van de EU vergroten en de EU in staat stellen om het geld dat wordt besteed aan de invoer van 61 % van haar energie (gegevens van 2019) om te leiden naar interne investeringen die meer waarde voor de EU en haar burgers genereren. Een vermindering van de energie-invoer vanuit derde landen zou de blootstelling aan prijschommelingen en verstoringen in de mondiale energiemarkten bovendien doen afnemen en meer werkgelegenheid in de EU creëren.

Vanuit milieuoogpunt zou de aanpak leiden tot een verminderd energieverbruik, groene groei en klimaatneutraliteit, aspecten die stuk voor stuk verbonden zijn met het beginsel “energie-efficiëntie eerst” en de duurzaamheidstoezeggingen van de EU.

Aanbeveling 4: de energie-efficiëntiestreefcijfers halen door iedereen beter in staat te stellen er zelf iets aan te doen

We bevelen de EU aan steunmaatregelen te stimuleren voor de toepassing van energie-efficiëntienormen,

ofwel rechtstreeks, ofwel in de vorm van krachtige stimulansen voor de lidstaten. Dit zal helpen waarborgen dat de middelen eerlijk worden verdeeld, niet alleen onder personen en bedrijven, maar ook onder regio's, zodat niemand achterblijft.

Basisbeginselen:

- de ontwikkeling van een cultuur van energie-efficiëntie door middel van betere informatie, zodat we minder en betere energie kunnen gebruiken;
- de inzet van aan voorwaarden onderhevige stimulansen om bedrijven te helpen energie-efficiëntie te integreren in hun productie, distributie en verkoop, waarbij wordt gewaarborgd dat de positie van kmo's niet wordt verzwakt;
- het garanderen van een minimumhoeveelheid aan energie met het oog op fatsoenlijke levensomstandigheden, en het toewijzen van meer steun aan de meest kwetsbare groepen (bv. leningen tegen negatieve rente). Het doel is sociale ongelijkheden terug te dringen in plaats van deze te doen voortduren;

het voorzien in stimulansen voor iedereen, echter omgekeerd evenredig met het inkomen, met name door middel van progressieve energietarieven en afhankelijk van de energiebronnen.

Motivering:

Deze aanbeveling is van belang omdat er weliswaar energie-efficiëntienormen bestaan, maar de toegang tot en toepassing van deze normen slechts beperkt zijn. Op Europees niveau bestaan er momenteel talrijke energie-efficiëntienormen (de bouw en renovatie van gebouwen, het ecologisch ontwerp van producten en uitrustingen, het aanpakken van geplande veroudering, het recht op reparatie enz.).

Deze normen zijn ambitieus en bevorderen de ontwikkeling van de markt, maar de uitvoering ervan verschilt per lidstaat. De normen schrijven technische vereisten voor die een financiële impact hebben, bepaalde groepen mogelijk uitsluiten (niet iedereen kan energiebesparende renovaties laten uitvoeren of de meest zuinige huishoudelijke apparaten kopen), of aanleiding geven tot oneerlijke mededinging (tussen Europese bedrijven die deze normen bij hun productieprocessen toepassen enerzijds, en bedrijven buiten de Europese Unie anderzijds).

Energie-efficiëntie mag geen luxe of een te vermijden optie zijn. De EU kan een belangrijke rol spelen bij het waarborgen dat energie-efficiëntie het dagelijks leven van mensen verbetert, met name voor de meest kwetsbare huishoudens. We zijn ons bewust van het feit dat sommige van onze lokale autoriteiten en overheden een belangrijke rol kunnen spelen door een voorbeeldfunctie te vervullen en de markt een impuls te geven.

Daarnaast beseffen we dat bepaalde elementen van onze aanbeveling niet uitsluitend afhankelijk zijn van de Europese Unie en een nauwgezette afstemming met de lidstaten vereisen. Het burgerpanel biedt echter een uitgelezen kans om doortastend op te treden.

Aanbeveling 5: de uitvoering van EU-richtlijnen beheren en erop toezien

We raden de EU aan toe te zien op de uitvoering van de richtlijnen inzake energie-efficiëntie in de lidstaten, aangezien deze momenteel op uiteenlopende wijzen worden toegepast. Aspecten ter bevordering van de uitvoering zijn informatie, financiering en sancties.

De informatie moet toegankelijk en doelgroepgericht zijn, bijvoorbeeld door jongeren aan te spreken via sociale media en ouderen via televisie, en moet goed zichtbaar zijn in openbare ruimten.

De EU financiert lidstaten die aan de vereisten voldoen uitsluitend aan de hand van meetbare vooruitgang. De financiering moet rechtvaardig, proportioneel en billijk zijn en zijn afgestemd op de verschillende capaciteiten van de lidstaten.

Er bestaan reeds sanctiemechanismen en de Commissie kan overheden van lidstaten die de regels niet naleven, voor de rechter dagen.

Teneinde de transparantie te bevorderen, moeten de lidstaten worden gerangschikt aan de hand van hun uitvoeringsinspanningen. Tot slot moet de EU nationale overheden stimuleren om een "ticketsysteem" in te voeren, zodat burgers melding kunnen maken van energievervalsing en de lokale autoriteiten maatregelen kunnen nemen.

Motivering:

Deze aanbeveling is van belang omdat het waarborgen van de uitvoering van de richtlijnen in alle landen, gevolgen zou hebben voor alle EU-burgers en hen zelfs de kans zou geven om op meer rechtstreekse wijze bij te dragen aan het monitoringproces. Meer harmonisatie tussen de lidstaten zou het bovendien gemakkelijker

maken om in de toekomst nieuwe maatregelen vast te stellen. Met name waar het informatie betreft, zou het vinden van nieuwe manieren om verschillende lagen van de bevolking in het proces mee te nemen, de verantwoordingsplicht van zowel de EU als de nationale overheden versterken.

De transformatie van de energiesector en de bevordering van de energie-efficiëntie kunnen alleen op het juiste tempo en met de juiste intensiteit worden bereikt bij een doeltreffende uitvoering op het niveau van de lidstaten. Indien in alle lidstaten aan de efficiëntienormen wordt voldaan, kunnen meer EU-burgers profiteren van de vele voordelen die energie-efficiëntie te bieden heeft.

Banen en educatie — aanbevelingen 6 en 7

Aanbeveling 6: de situatie van geschoolde arbeidskrachten in de EU in de energie-efficiëntiesector verbeteren

We raden aan in meer opleidingen te voorzien voor beroepen die verband houden met de energie-efficiëntie. De EU kan hiertoe de volgende maatregelen nemen:

1. de lidstaten kunnen subsidies verstrekken zodat mensen kunnen worden opgeleid voor geschoolde arbeid in groene banen. De overheid moet deze arbeidskrachten stimuleren om gedurende enige tijd hierna in het land te blijven werken;
2. de EU kan kortlopende uitwisselings- en rouleringsprogramma's steunen, zoals Erasmus-programma's voor studenten en werknemers op het gebied van energie-efficiëntie (geschoolde arbeidskrachten en werknemers in opleiding);
3. totdat het tekort aan geschoolde arbeidskrachten op het gebied van energie-efficiëntie is verholpen, moeten er visa worden afgegeven aan geschoolde niet-EU-arbeidskrachten voor werk in de lidstaten die de betreffende visa afgeven.

Motivering:

Deze aanbeveling is van belang omdat de beschikbaarheid van geschoolde arbeidskrachten op alle niveaus van de uitvoering van energie-efficiëntie, van cruciaal belang is voor het slagen van alle andere aanbevelingen waar het Europees burgerpanel aan heeft gewerkt. Zonder een geschoolde beroepsbevolking hebben de lidstaten geen enkele kans de energie-efficiëntiedoelstellingen te bereiken. We stellen drie maatregelen voor die elk betrekking hebben op een andere behoefte betreffende de beroepskwalificaties van arbeidskrachten en de arbeidsmarkt.

Maatregel 1: deze maatregel is gericht op personen die hun vaardigheden op het gebied van energie-efficiëntie willen verbeteren of zich deze vaardigheden eigen willen maken. Opleidingen waarvoor subsidies worden vrijgemaakt door nationale overheden, zijn mogelijk toegankelijker voor iedereen, met name voor mensen met een kansarme achtergrond die anders wellicht niet

in staat zouden zijn hun tijd te investeren in om- en bijscholing. We vragen de lidstaten echter ook rekening te houden met het risico van braindrain (arbeidskrachten die naar het buitenland vertrekken voor hogere lonen). Arbeidskrachten die een gesubsidieerde opleiding volgen, moeten op de een of andere manier worden aangemoedigd om hun nieuwe vaardigheden in te zetten in het land dat in hun opleiding heeft geïnvesteerd. Toegankelijke financiering zou de opleidingen aantrekkelijker maken, wat ertoe zou kunnen leiden dat meer mensen een baan in dit vakgebied zouden zoeken. Dit zou ervoor kunnen zorgen dat er meer deskundigen zijn voor het plannen, uitvoeren en controleren van investeringen op het gebied van energie-efficiëntie.

Maatregel 2: deze maatregel stimuleert lidstaten om hun geschoolde beroepsbevolkingen onderling te delen voor kortetermijnprojecten, en te waarborgen dat ook lidstaten die niet over deskundigen beschikken, initiatieven op het gebied van energie-efficiëntie kunnen ontwikkelen. Dit kan leiden tot de grensoverschrijdende uitwisseling van informatie en vaardigheden met als mogelijk gevolg dat groene vaardigheden worden bevorderd.

Maatregel 3: we erkennen dat niet alle openstaande functies waar geschoolde arbeidskrachten voor nodig zijn, snel door de lokale beroepsbevolking kunnen worden vervuld. Er is tijd nodig om een markt voor geschoolde arbeiders in Europa te creëren. In de tussentijd zou het dan ook nuttig zijn om manieren te vinden om geschoolde mensen van buiten de EU uit te nodigen.

Om kort te gaan zijn geschoolde arbeidskrachten nodig willen mensen veranderingen doorvoeren om energie-efficiënter te worden.

Aanbeveling 7: de toekomst veiligstellen door educatie over groene kwesties

We raden aan meer onderwijs aan te bieden over groene kwesties en kwesties op het gebied van energie-efficiëntie. Dit kan worden bereikt door invoering van de volgende maatregelen:

1. een Europees certificaat inzake energie-efficiëntie naar voorbeeld van het internationaal computerrijbewijs (ICDL), met als doel een basisniveau van kennis over energie-efficiëntie te stimuleren;
2. de lidstaten moeten waarborgen dat jaarlijks een bepaald aantal geschoolde groene arbeidskrachten opleidingen op het gebied van energie-efficiëntie voltooit om zo het aantal geschoolde groene arbeidskrachten in het land te doen toenemen. Dit concept is een aantal jaren geleden ingevoerd en had toen betrekking op universiteitsstudenten;
3. de EU moet bewustmakingscampagnes invoeren om de waarden van geschoolde groene arbeidskrachten onder de aandacht te brengen en te laten zien dat het hier om de banen van de toekomst gaat. Deze campagnes kunnen specifiek op jongeren worden toegespitst om te benadrukken dat een baan als handarbeider net zo aantrekkelijk kan zijn als een kantoorbaan.

Motivering:

Hoogwaardig onderwijs is een eerste vereiste voor betekenisvolle verandering. We stellen drie maatregelen voor die elk betrekking hebben op een andere behoefte betreffende onderwijs: een gebrek aan algemene kennis over energie-efficiëntie, jongeren die niet de beroepsopleidingen volgen die nodig zijn ter ondersteuning van initiatieven op het gebied van energie-efficiëntie, en het veranderen van de beeldvorming van banen die nodig zijn voor de energietransitie, om deze banen aantrekkelijker te maken.

Ten eerste is het panel van mening dat er over het algemeen meer kennis over energie-efficiëntie nodig is. Kennis verlaagt de drempel voor het op individueel en nationaal niveau maken van energie-efficiënte keuzes. Dit kan in de vorm worden gegoten van een schoolvak, een verplichte beroepsopleiding of een universitaire opleiding. Over het algemeen raden we aan dat de opleiding op ieder niveau gekoppeld moet zijn aan een stimulans.

Ten tweede is in het verleden uit doelstellingen van Europese universiteiten gebleken dat Europese doelstellingen de lidstaten aansporen meer aandacht te besteden aan bepaalde onderwijsgebieden. Dergelijke doelstellingen inzake opleidingen op het gebied van energie-efficiëntie zullen uiteindelijk leiden tot een toename van het aantal mensen dat een beroepsopleiding volgt. Met andere woorden, door doelstellingen voor de lidstaten vast te stellen, voert de EU de druk op hen op om meer mensen in te zetten op gebieden die verband houden met energie-efficiëntie. Op deze manier zijn overheden rechtstreeks verantwoordelijk voor het ontwikkelen van een geschoolde beroepsbevolking.

Tot slot is deze aanbeveling van belang omdat de beeldvorming bij mensen over handarbeid en technisch werk in positieve zin moet worden veranderd. De campagnes kunnen inzicht geven in de verschillende soorten werk en kunnen laten zien dat fysieke arbeid van essentieel belang is, samengaat met een goed toekomstperspectief en niet minder interessant hoeft te zijn dan kantoorwerk.

Infrastructuren

— aanbevelingen 8 tot en met 10

Aanbeveling 8: het netsysteem, van producent tot eindgebruiker, ontwikkelen en optimaliseren ten gunste van hernieuwbare energiebronnen

We raden de Commissie aan voorrang te geven aan de optimalisering van het net door:

1. de voorzieningszekerheid en de betrouwbaarheid van de energievoorziening te verbeteren door middel van investeringen in hernieuwbare energie, onderzoek naar energieopslag en de toepassing van slim beheer;
2. een investeringsplan op te stellen, inclusief richtsnoeren voor de lidstaten voor verbetering van het net op lokaal en grensoverschrijdend niveau;

3. het net verder te ontwikkelen, rekening houdend met de mogelijkheden en voordelen van centralisatie en decentralisatie. De meest energie-efficiënte optie moet van geval tot geval worden bepaald;
4. mechanismen voor het monitoren van het passende gebruik van financiering toe te passen en de EU-regels te handhaven, zodat eindgebruikers ten volle kunnen profiteren van investeringen en bedrijven de regels kunnen naleven;

lidstaten te stimuleren burgers te helpen bij het gebruik van slimme meters en energie-efficiënte bronnen, financiële stimulansen voor leveranciers en consumenten toe te passen met het oog op het gebruik van energie-efficiënte praktijken, en te verkennen of het mogelijk is een kader voor burgers te ontwikkelen voor het opslaan en produceren van energie.

Motivering:

Deze aanbeveling is van belang omdat optimalisering van het net ten gunste van hernieuwbare energiebronnen talrijke voordelen oplevert voor zowel producenten als eindgebruikers. Optimalisering van het net komt de energie-efficiëntie en het toenemende gebruik van hernieuwbare energie ten goede. Met deze aanpak wordt het op efficiënte wijze vervoeren, opslaan en gebruiken van energie gewaarborgd. Daarnaast zorgt de ontwikkeling van het net voor de bevordering van stabiele energieprijzen, het stimuleren van het gebruik van slimme apparaten, en het mogelijk maken van een soepelere energievoorziening.

De toepassing van slimme beheersystemen stelt consumenten en leveranciers in staat te profiteren van de optimalisering en ontwikkeling van het net. Hiermee krijgen consumenten toegang tot waardevolle informatie over energieverbruik, hebben leveranciers beter toezicht op de vraag en de efficiëntie van de productie, en kunnen opslagsystemen een aanvulling vormen op het moderniseringsproces.

Door energie-efficiëntie te stimuleren en energieverliezen tot een minimum te beperken, zorgt de optimalisering van het net niet alleen voor een verlaging van kosten, maar ook voor het bevorderen van milieuduurzaamheid. Consumenten meer inspraak geven en een rol toebedelen in het energiesysteem, helpt bij het creëren van een gelijk speelveld en het terugdringen van de invloed van bedrijven. Voor grootschalige toepassing en burgerparticipatie is het van cruciaal belang dat we de focus verleggen naar energie-efficiëntie.

Daarnaast strookt de modernisering van het net met de EU-doelstellingen betreffende het terugdringen van de emissies ter bestrijding van de klimaatverandering en de overgang naar een koolstofvrije energiesector. Deze aanpak zal ertoe leiden dat we meer energie zullen produceren, binnen Europa een efficiëntere rol zullen vervullen en minder afhankelijk zullen zijn van buitenlandse bronnen. Tot slot zal deze nieuwe sector tot nieuwe arbeidskansen leiden en de positie van de EU als wereldspeler binnen een eerlijker energiesysteem verbeteren.

Aanbeveling 9: EU-burgers helpen om energiegemeenschappen te ontwikkelen die gericht zijn op energie-efficiëntie door informatie en financiële steun te verstrekken

Wij raden aan:

1. de informatieverstrekking over energie-efficiëntie en de zichtbaarheid van bestaande energiegemeenschappen te bevorderen. Meer in het bijzonder kunnen we ervoor zorgen dat de informatie over energiegemeenschappen begrijpelijk en toegankelijk is voor alle EU-burgers, of we kunnen goede praktijken delen betreffende energiegemeenschappen in de EU;
2. waarde te hechten aan rendabele energiebesparingen die het gevolg zijn van de ontwikkeling van energie-efficiënte gemeenschappen. Concreet gezien kunnen we mechanismen ontwikkelen waar die momenteel nog niet bestaan, dan wel een systeem van energie-efficiëntiecertificaten;
3. lokale overheden te helpen bij het bieden van financiële steun voor initiatieven van energie-efficiënte gemeenschappen. Meer in bijzonder zouden zij de rechtstreeks door de EU beschikbaar gestelde middelen kunnen gebruiken (bv. uit het EFRO).
4. Zodra deze gemeenschappen operationeel zijn, moet energie-efficiëntie tot hoofddoel van de gemeenschap worden gemaakt. Meer bepaald kunnen we gebouwen isoleren, nieuwe technologieën introduceren en gemeenschappelijke verwarmings- en koelingssystemen ontwikkelen.

Motivering:

Deze aanbeveling is van belang omdat een energiegemeenschap gebaseerd is op burger- of lokale initiatieven. Het gebrek aan nauwkeurige informatie over de werking en financiering van energiegemeenschappen kan sommige burgers er echter van weerhouden dergelijke gemeenschappen op te zetten. Daarnaast zijn de bestaande energiegemeenschappen in de praktijk niet efficiënt en lopen de geografische en financiële omstandigheden van EU-lidstaten soms sterk uiteen. Voor de uiteindelijke ontwikkeling van energie-efficiënte gemeenschappen moet de relevante informatie dan ook voor iedereen toegankelijk zijn en moet de samenwerking tussen de lidstaten worden verbeterd.

Een van de beginselen van een efficiënte energiegemeenschap is het voorkomen van energieverstopping. Op dit moment vormt het ontbreken van energiedistributeurs in de stelsels van energiegemeenschappen een belemmering voor het elimineren van verstopping. We moeten ervoor zorgen dat particuliere actoren worden aangemoedigd zich bij energiegemeenschappen aan te sluiten. Zo kan de Europese Commissie de lidstaten aansporen energie-efficiëntiecertificaten te verstrekken aan particuliere bedrijven die met energiegemeenschappen samenwerken. We moeten ons bovendien richten op de positieve economische gevolgen van het niet verbruiken van energie. Daarnaast vinden wij dat er aan het overschot van door de gemeenschappen geproduceerde energie een eerlijk prijskaartje moet hangen.

Wij zijn van mening dat lokale overheden het best in staat zijn bepaalde door hen ontvangen EU-middelen te investeren ten behoeve van de energiegemeenschappen, aangezien wij denken dat burgers hun lokale overheden meer vertrouwen dan de nationale overheid. Lokale overheden moeten echter rekening houden met het feit dat energiegemeenschappen voor iedereen financieel toegankelijk moeten blijven, door de verdeling van de middelen aan burgers inkomensafhankelijk te maken. De door de lokale overheden beheerde middelen zouden burgers bovendien kunnen helpen toegang te krijgen tot de expertise die nodig is om de energie-efficiëntie van hun gemeenschappen te verbeteren, zodat burgers hun eigen spaargeld of dat van de gemeenschap niet hoeven aan te wenden. Verder moeten we burgers binnen de energiegemeenschappen de bevoegdheid geven tot rechtstreekse toegang tot en rechtstreeks beheer van die EU-middelen.

Zodra in deze drie hierboven genoemde elementen is voorzien, moeten we er tot slot voor zorgen dat energiegemeenschappen het beginsel “energie-efficiëntie eerst” als centraal thema hanteren bij de ontwikkeling van deze gemeenschappen, door het isoleren van woningen en het ontwikkelen van verwarmings- en koelingssystemen die kunnen helpen de hoeveelheid verspilde energie terug te dringen.

Aanbeveling 10: energie-efficiënte gemeenschappen voor verantwoord verbruik en meer lokale energieproductie

We raden aan om energiegemeenschappen in alle lidstaten te stimuleren.

De Europese Unie en de lidstaten moeten samenwerken bij het verstrekken van financiering en expertise ter ondersteuning van energiegemeenschappen. Lokale overheidsinstanties kunnen hierbij fungeren als aanjagers van verandering.

Een belangrijk aspect voor het stimuleren van energiegemeenschappen is de vaststelling van duidelijke doelstellingen in de EU-richtlijn inzake energie-efficiëntie 2030. Een verplichte monitoring van de energieproductie in energiegemeenschappen kan waardevolle gegevens opleveren voor het monitoren van de vooruitgang en het in kaart brengen van mogelijke verbeterpunten, nieuwe wetgeving en beleidsdoelstellingen. Het is van essentieel belang onderscheid te maken tussen de energiebronnen in elke lidstaat op basis van hun unieke kenmerken en middelen. We raden aan het verbruik terug te dringen met behulp van slimme technologie (bv. ledverlichting, efficiënte verwarmingssystemen).

De EU moet zich bovendien concentreren op:

- systemische veranderingen die mensen in staat stellen het beginsel “energie-efficiëntie eerst” toe te passen;
- het stimuleren van lokale en hernieuwbare energie;
- het stimuleren van bewustmaking en onderwijs vanaf jonge leeftijd, alsook van burgerparticipatie.

Motivering:

Deze aanbeveling is van belang voor de bescherming van ons milieu en het behoud van

onze planeet, niet alleen voor onszelf maar ook voor toekomstige generaties. De inzet van lokale energiegemeenschappen zal de energiezekerheid en -onafhankelijkheid in Europa doen toenemen en een paradigmashift op het gebied van productie en verbruik bevorderen.

Met deze aanbeveling kan worden gewaarborgd dat iedereen in Europa over de middelen beschikt voor de bestrijding van energiearmoede met behulp van energiegemeenschappen. Deze aanbeveling zou niet alleen de energie-efficiëntie ten goede kunnen komen, maar ook het leven in de lokale gemeenschappen tot bloei kunnen laten komen, en de maatschappelijke participatie en democratie voor alle betrokkenen kunnen bevorderen.

Gebouwen — aanbeveling 11

Aanbeveling 11: de toepassing van energie-efficiëntie in gebouwen uitbreiden

We bevelen de EU aan de lidstaten te steunen bij het waarborgen dat er aanzienlijk meer gebouwen energie-efficiënter worden gemaakt. De focus moet hierbij liggen op voor bewoning bestemde gebouwen.

De lidstaten moeten worden gesteund bij het mogelijk maken van de renovatie van voor bewoning bestemde gebouwen die worden bewoond door mensen met een laag inkomen. Wedstrijden op nationaal niveau kunnen helpen tot overdraagbare oplossingen te komen (modelprojecten). De EU-lidstaten moet worden gevraagd eigenaren van woningen waarvan de meeste huurders onder een bepaalde inkomensgrens vallen belastingverlaging te bieden. Dit zou een goede stimulans zijn voor het renoveren van woningen. Er moet op worden toegezien dat dit zowel huurders als verhuurders ten goede zou komen. Er moet vooral worden voorkomen dat huurders hun huurhuis worden uitgezet om hogere huren te kunnen vragen. Alle EU-burgers (zowel huurders als eigenaren) moeten gratis advies kunnen krijgen over de specifieke energiesituatie van hun woningen (éénloketsysteem). De aanbeveling bestrijkt ook steun- en subsidiemogelijkheden om de energiesituatie te verbeteren.

Motivering:

Deze aanbeveling is van belang omdat:

- er reeds talrijke EU-richtlijnen bestaan voor openbare gebouwen (de energie-efficiëntierichtlijn), voor niet voor bewoning bestemde gebouwen (de onlangs vastgestelde EPBD) en voor allerlei soorten nieuwe gebouwen (EPBD). Vandaar de focus op voor bewoning bestemde gebouwen;
- de EU-richtlijnen alleen doeltreffend kunnen zijn indien deze ook op nationaal en lokaal niveau worden toegepast ten behoeve van individuele huiseigenaren;
- in veel EU-lidstaten mensen met een laag inkomen vaak in huizen wonen met bijzonder slechte energieprestaties, die zijn gebouwd met gebrekkige constructiemethoden en die hoge energiekosten met zich meebrengen.

Vervoer — aanbeveling 12

Aanbeveling 12: het openbaar vervoer aantrekkelijker maken voor passagiers

We raden de Europese Commissie aan regelmatige evaluaties uit te voeren om de energie-efficiëntie van het stedelijke en voorstedelijke personenvervoer in alle lidstaten te verbeteren.

Deze evaluaties moeten o.a. de elektrificatie en aantrekkelijkheid van het openbaar vervoer uitgebreid inventariseren en beoordelen. Deze aanpak zal de vaststelling van hiaten en tekortkomingen in bestaande systemen mogelijk maken en werkwijzen onder de aandacht brengen die als voorbeeld voor de lidstaten kunnen dienen.

Op basis van de resultaten van de evaluaties zou de Europese Commissie een reeks subsidies kunnen vaststellen waarin de lidstaten kunnen investeren om de aantrekkelijkheid en elektrificatie van hun vervoerssystemen naar wens te vergroten. De evaluaties moeten als ijkpunt fungeren voor de huidige stand van zaken, en zullen de Europese Commissie helpen bij het vaststellen van streefcijfers voor heel Europa. Regelmatige monitoring zal de aanhoudende verbetering van de systeemprestaties ten goede komen en de energie-efficiëntie doen toenemen.

Motivering:

Deze aanbeveling heeft tot doel de kwaliteit van leven te verbeteren door het optimaliseren van het openbaar vervoer dat van essentieel belang is voor het dagelijks leven en energie-efficiënter is dan personenauto's. We verwachten dat deze evaluaties praktische resultaten zullen opleveren die de toepassing van de beginselen van energie-efficiëntie zullen vergemakkelijken. Hoewel openbaar vervoer efficiënter is dan personenauto's, wijst de onderbenutting ervan op mogelijke belemmeringen die moeten worden weggenomen. De Europese Commissie moet de redenen voor deze onderbenutting onderzoeken.

Door het openbaar vervoer efficiënter, comfortabeler en toegankelijker te maken, kunnen we de kwaliteit van de verbindingen verbeteren en de economische gevolgen en CO₂-effecten terugdringen, en daarmee meer mensen aansporen openbaar vervoer te kiezen boven personenauto's. Daarnaast zouden er gezien de grote bevolkingsconcentraties in stedelijke gebieden, aan de hand van de evaluaties op maat gemaakte vervoerscombinaties voor de toekomst kunnen worden voorgesteld die de energie-efficiëntie zouden verbeteren, een gegeven dat in de context van de klimaatverandering dringend nodig is. De toegevoegde waarde van deze aanpak ligt in het feit dat hiermee rekening wordt gehouden met zowel individueel als collectief vervoer, alsook met toekomstige ontwikkelingen op het gebied van vervoerswijzen. Deze aanpak biedt inzichten in specifieke gevallen die zich in verschillende EU-lidstaten voordoen.

Aanbeveling 13: zorgen voor het meest energie-efficiënte vervoer door heel Europa: goederen van de weg halen, mensen uit vliegtuigen halen en het beginsel "eerst de trein" invoeren

Met het oog op een verhoogde energie-efficiëntie raden we aan bedrijven en personen aan te sporen meer gebruik te maken van de trein. Hiertoe raden we aan:

1. spoorlijnen te elektrificeren om de koolstofuitstoot terug te dringen;
2. spoorweginfrastructuur te moderniseren;
3. reisplanning en kaartverkoop te digitaliseren om een betere klantervaring te bieden;
4. de spoorwegen in de lidstaten te standaardiseren en in de lokale vervoerssystemen op te nemen;
5. de dienstregelingen aan te passen om te zorgen voor kortere reistijden;
6. het reizen per trein te stimuleren, zodat de trein kan concurreren met korte vluchten en busvervoer;
 - kortere reistijden dankzij hogesnelheidsspoorlijnen;
 - betere voorzieningen, zoals restauratiewagens, wifi, slaaprijtuigen enz.;
 - toestaan van meer bagage en fietsen in alle treinen;
7. ervoor te zorgen dat er meer gebruik wordt gemaakt van treinen door middel van betaalbare prijzen;
 - promoten van bepaalde soorten tickets: tickets voor gezinnen, studenten, bejaarden, personen met een handicap, lage-inkomensgroepen;
 - verlagen van de vrachtprijzen;
8. buiten gebruik gestelde spoorlijnen te heropenen: gesloten spoorlijnen dienen geen enkel nut;
9. de perifere gebieden van de EU met de trein bereikbaar te maken;
10. om de uitvoering van al deze voorstellen mogelijk te maken, bevelen we aan de investeringen en subsidies op te voeren:
 - stimuleren van particuliere investeringen voor de korte termijn, met behoud van overheidseigendom en -toezicht;
 - belasten van fossiele brandstoffen, waaronder vliegtuigbrandstoffen.

Motivering:

Deze aanbeveling is van belang omdat reizen per trein en vrachtvervoer belangrijke gebieden zijn waar snelle verbeteringen van de energie-efficiëntie kunnen worden gerealiseerd. Om de toekomst van ons milieu, onze economie en onze technologie veilig te stellen, moeten we in actie komen. We raden dan ook aan het vervoer van personen en goederen aantrekkelijker en efficiënter te maken. Dit vereist optreden op Europees niveau.

4.1.1 Beoordeling van de aanbevelingen

Op de laatste dag van het panel werden de deelnemende burgers gevraagd hun beoordeling van elk van de 13 aanbevelingen te geven. Hier volgt een overzicht van de resultaten van deze stemming, waarbij de aanbevelingen zijn gesorteerd op basis van de mate van steun die zij genieten.

RANGORDE	Nummer van de aanbeveling	Titel van de aanbeveling	Mate van steun (gemiddeld cijfer van 1 tot en met 6)	Goedkeuringspercentage (percentage van de stemmen)
1	8	Het netsysteem, van producent tot eindgebruiker, ontwikkelen en optimaliseren ten gunste van hernieuwbare energiebronnen	5,25	96 %
2	3	De energie-onafhankelijkheid en -efficiëntie vergroten en wereldwijd het goede voorbeeld geven	5,18	92 %
3	9	EU-burgers helpen om energiegemeenschappen te ontwikkelen die gericht zijn op energie-efficiëntie door informatie en financiële steun te verstrekken	4,96	91 %
4	11	De toepassing van energie-efficiëntie in gebouwen uitbreiden	4,89	90 %
5	4	De energie-efficiëntiestreefcijfers halen door iedereen beter in staat te stellen er zelf iets aan te doen	4,87	87 %
6	12	Het openbaar vervoer aantrekkelijker maken voor passagiers	4,83	91 %
7	2	Een eerlijk recht op energiegerelateerde renovatie van woningen financieren	4,73	87 %
8	1	Consumenten in staat stellen om energie-efficiënt te worden	4,71	84 %
9	10	Energie-efficiënte gemeenschappen voor verantwoord verbruik en meer lokale energieproductie ontwikkelen	4,64	84 %
10	13	Zorgen voor het meest energie-efficiënte vervoer door heel Europa: goederen van de weg halen, mensen uit vliegtuigen halen en het beginsel "eerst de trein" invoeren	4,55	84 %
11	6	De situatie van geschoolde arbeidskrachten in de EU in de energie-efficiëntiesector verbeteren	4,49	82 %
12	7	De toekomst veiligstellen door educatie over groene kwesties	4,48	82 %
13	5	De uitvoering van EU-richtlijnen beheren en erop toezien	4,19	72 %

4.1.2 Overzicht van de sessies

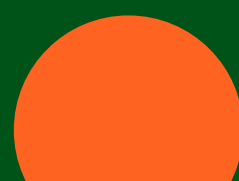
De agenda en een samenvatting van elke sessie zijn [hier](#) te vinden.

4.1.3 Consortium van contractanten

De contractanten hebben samengewerkt om de Europese Commissie te ondersteunen bij het ontwerpen en uitvoeren van dit Europees burgerpanel.

- Harris Interactive: werving van burgers.
- VO Europe: communicatie, ondersteuning en alle organisatorische aspecten van de drie sessies.
- Communicatieteam — Been There Done That, WaterBear en Scope: de communicatiestrategie, waaronder de creatie, vertaling en verspreiding van diverse content op sociale media en de productie van een documentaire.
- Overlegteam — ifok en Missions Publiques: de partners van het overlegteam hebben hun knowhow gebundeld om ideeën voor het algemene participatieproces en de methodologie voor elke sessie uit te werken en hebben de moderatie en de facilitatie op zich genomen.

HOE NEEMT U CONTACT OP MET DE EU?

Kom langs

Er zijn honderden Europe Direct-centra overal in de Europese Unie. U vindt het adres van het dichtstbijzijnde centrum online (european-union.europa.eu/contact-eu/meet-us_nl).

Bel of schrijf

Europe Direct is een dienst die uw vragen over de Europese Unie beantwoordt. U kunt met deze dienst contact opnemen door:

- te bellen naar het gratis nummer: 00 800 6 7 8 9 10 11 (bepaalde telecomaanbieders kunnen wel kosten in rekening brengen);
- te bellen naar het gewone nummer: +32 22999696, of
- het onlineformulier in te vullen: european-union.europa.eu/contact-eu/write-us_nl

WAAR VINDT U INFORMATIE OVER DE EU?

Online

Informatie over de Europese Unie in alle officiële talen van de EU is beschikbaar op de Europa-website (european-union.europa.eu).

EU-publicaties

U kunt publicaties van de EU bekijken of bestellen op op.europa.eu/nl/publications. Als u meerdere exemplaren van gratis publicaties wenst, neem dan contact op met Europe Direct of uw plaatselijke documentatiecentrum (european-union.europa.eu/contact-eu/meet-us_nl).

EU-wetgeving en aanverwante documenten

Toegang tot juridische informatie van de EU, waaronder alle EU-wetgeving sinds 1951 in alle officiële talen, krijgt u op EUR-Lex (eur-lex.europa.eu).

Open data van de EU

Het portaal data.europa.eu biedt toegang tot opendatabestanden van de instellingen, organen en agentschappen van de EU. Deze kunnen gratis worden gedownload en hergebruikt, zowel voor commerciële als voor niet-commerciële doeleinden. Het portaal biedt ook toegang tot een grote hoeveelheid databestanden van de Europese landen.

Bureau voor publicaties
van de Europese Unie